

Бабакова О. ОНОМАТОПИ ЯК КОМПОНЕНТ МЕТАФОР

У системі лексики сучасної української мови виділяється лексико-семантична група (ЛСГ) дієслів, об'єднаних спільною семою звучання. Формальною базою цієї ЛСГ є переважно дієслова зі звуконаслідувальною семантикою. Лексеми, що передають звучання, називають у традиційній термінології ономатопами. У цій статті термін ономатопа вживатимемо для позначення дієслів звучання. За типом діяча серед ономатопів виділяються гомональні – дієслова, що передають звуки людини, бестіальні – характеризують звуки тваринного світу, предметні – передають звучання предметів, натуральні – відображають звуки явищ природи [1].

В україністиці дієслова звукової семантики були об'єктом дослідження в дисертації Карпіловської Є.А. „Конструювання дієслівних зон словотворчих гнізд”, де дається аналіз словотвірної структури та семантики ономатопів, орієнтований на автоматизоване конструювання дієслівних зон. Дієслова звучання російської мови привертали увагу лінгвістів Васильєва Л.М., Голубєвої О.Л., Кузнєцової О.Д., Шелякіна М. Повний аналіз лексико-семантичних, словотвірних особливостей і функціонування російських ономатопів дається у дисертаціях Карунц Р.Г. „Семантична структура дієслів звучання в сучасній російській мові” та Сидорової Н.П. „Системна організація лексико-семантичної групи дієслів звучання та їх взаємозв'язок з іншими дієслівними групами”.

У статті пропонується до уваги один із напрямків дослідження ономатопів української мови – їх функціонування в поетичних метафорах.

„Поряд із кольором і рухом поети гостро відчують звук як один із проявів життя. Відсутність цих феноменів для поетів означає завмирання. Цим визначається вагомість семантичного поля звучання у творчості поетів”, – зазначає Пустовіт Л.О. і вказує, що „до найчастотніших слів звукової семантики належать слова, пов'язані з позначенням динамічного процесуального прояву звуку, звучання, шуму (звучати, лунаати, шуміти)” [2, с.209].

Хоч ономатопа й належать до конкретної лексики, „однак універсальна риса слів – можливість мати прямі (первинні) і переносні(вторинні) значення – властива навіть таким конкретним дієслівним найменуванням, якими є звуконаслідувальні дієслова” [5, с.164].

Переносне значення ономатопів реалізується в різних типах метафор. Найчастіше переносяться ознаки чи властивості живих істот на неживі предмети чи явища, тобто мова йде про один із різновидів метафори – персоніфікацію. Багато явищ та об'єктів природи в образній семантиці мають стійкі асоціативні зв'язки з емоційним станом людини. Так, дієслово співати має первинне значення „видавати голосом музичні звуки” [3, с.514]. Суб'єктом дії при цьому виступає людина або ж співачі та деякі інші птахи. Сполучаючись з іменниковим суб'єктом аргументом душа, серце, дієслово співати утворює традиційні поетичні метафори, наприклад: То ж закохана в юність і весни на полотнах **співає душа** (М.Нагнибіда). **Серце** старого гірника **співало**, солодко щеміло від радісного передчуття (Д.Ткач). Тут метафора вживається для передачі емоційного стану людини, а саме: піднесеного настрою, радісного відчуття.

Крім зазначених вище іменників, суб'єктами при дієслові співати в індивідуально-авторських метафорах можуть бути колос, земля, день, сніг, вітер, хвиля, залізо, дерево тощо. Наприклад: **Співає** Маланці **колос**, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси (М.Коцюбинський). Іскрився перед очима, дзвенів, **співав** веселий весняний **день** (В. Козаченко). Рипить сніжок, **співає** **полозок**, Санки летять під білії намети (Леся Українка). Метафоризовані ономатопа вказують на емоційні переживання людини – схвилюваність, радість, задоволення. Як зазначає Пустовіт Л.О., „і звукова, і незвукова семантика поєднується у контексті: співають дерева. Сприйняття цієї метафори породжує різні уявлення. Синтагма співають дерева у цьому контексті асоціюється із загальномовним душа співає (типове для поезії злиття світу внутрішнього і зовнішнього) і дієслово співати наповнюється змістом „радуватися”... Звукове значення дієслова відсувається на другий план, домінантним стає емоційний зміст” [2, с.213].

Такого ж змісту набуває й ономатопа сміятися (сміється вітер, сонце, ранок, день і т. п.). У прямому значенні це дієслово поєднує семантичні компоненти звучання, фізіологічної дії та емоційного переживання. У результаті метафоризації актуалізується остання сема, нейтралізуючи дві перші, і внаслідок цього відбувається семантичне зміщення: ономатопа трансформується в ЛСГ дієслів психічного стану. Пор.: **Батько сміється** так само гарно, як і дідусь, тільки з його очей бризкають не сльози, а іскри, їх навіть у темені видно (М.Стельмах) – **Душа** моя **сміялась** і летіла на Запоріжжя до славного козацтва (М.Стельмах); **Шумів** травою степ шовковий. **Сміявся день**. Пісні лились... (О.Олесь).

Пряме значення ономатопа стогнати – „видавати протяжливий, жалібний звуки від болю, туги і т. ін. (про людей) [3, с.723]. Це дієслово, як і попереднє, може поєднуватися з іменником – суб'єктом дії душа чи серце, набуваючи метафоричного значення „відчувати великий жаль, тугу, журбу”. Ось приклад: Розтривожена **душа** аж **стогнала**, потребуючи людського співчуття (М.Стельмах). Синтагматичні поєднання дієслова стогнати зі словами — назвами музичних інструментів мають значення „видавати жалібну мелодію” [3, с.723], як, наприклад, у реченні **Скрипка** у Довбні **стогне-ридає** (П.Мирний).

Ономатопа стогнати часто є компонентом індивідуально-авторських метафор, як от: **Ночі стогнуть** за плечима (І.Драч).

Суб'єктом дії у метафоричному словосполученні з дієсловом-предикатом звукової семантики стогнати можуть виступати іменники дерева, земля, човни, море тощо: Він пішов туди, де непокоїлась вода, де **глухо стогнали** припнуті **човни** і де з чийогось весла скапували чи то краплини води, чи то краплини часу (М.Стельмах); Шепече тьма і **стогне** в снах **Дніпро** (Є.Маланюк); Сердитий вітер гудів над лісом, **стогнало** **глухо дерева** (І.Цюпа). **Вітер стогне**, завиває (П.Грабовський).

Явище персоніфікації у художньому тексті може створюватися також за допомогою ономатопів верещати, вити, гарчати, ревіти, рикати, скавчати, скиглити, скімлити, квакати, квоктати та ін. У прямому значенні ці дієслова означають звуки, що видають живі істоти. У метафорах перенесення відбувається за схожістю відтворених звуків: верещать колеса, віє вітер, буря, море; кигикають ворота тощо : Ми на-

віть не могли уявити, що жінка, а тим більше – вчителька отак може верещати. Хлопці, які бували в місті потім казали, що **так верещать пожежні машини**, коли мчать на пожежу (А. Дімаров); На порожніх вулицях, занесених снігом, пронизливо **верещали** ковані **колеса** обозу (П.Панч); І знову **курликнули колеса** (М. Стельмах); А ранок стрівав їх холодним дощем, І **плакав** десь **вітер** в саду за кушем... (О. Олесь); Ось там і стоїть моя хата, а **ворота** біля неї **кигикають чайкою** (М. Стельмах). Або ж – за суміжністю понять, як наприклад, у метафорі кречке мороз, де зіставляються поняття мороз (природне явище) – Дід Мороз (казковий персонаж) – дід (людина похилого віку, яка може кречкати – видавати уривчасті горлові звуки під час фізичного напруження, з болю тощо): А за вікнами **кречке мороз**, він торгає приморожене гілля груші і видобуває з неї то стогін, то срібний передзвін (М.Стельмах).

Отже, досить часто гомональні та бестіальні ономатописи вживаються у метафорах для зображення явищ природи та звучання предметів, виконуючи певні стилістичні функції. ”Цей прийом звукозапису є одним із способів одухотворення явищ природи, „олюднення” її”, – відзначає Шамота А.М. [6, с.221]. Метафорична номінація може здійснюватися як в межах лексико-семантичної групи ономатописів, так і за допомогою мовного арсеналу інших ЛСГ(руху, фізичної дії, переміщення, психічного стану тощо), пор.: Дзз... - тонко **співає** він (**вітер**) в одколоту скалку, докучно **бринить**, як муха (М.Коцюбинський) – Але на Андрія **шипіли** з Хоминих **очей** зелені **гадюки**. (М.Коцюбинський). Дієслова співає, бринить у метафоричному значенні не втрачають архісему звучання, змінюється лише суб’єкт дії і відповідно відбувається перехід гомональних та бестіальних ономатописів в натуральні, ономапис же шипіти трансформується в лексико-семантичну групу дієслів психічного стану, втрачивши первинну сему звуковираження. У значенні ономатописів можуть вживатися дієслова інших ЛСГ, наприклад фізичної дії (А згори силпе й силпе... витрушує душу з дзвіночків, **струже** срібні **дошки** і **свердлить крицю**, плаче, голосить і **сіє регіт** на дрібне сито (М.Коцюбинський), руху (А лісом **колисався шум** вічно засумованих сосен, і так **колишеться він** аж по нинішній день (О.Кобилянська), пересування (Кобзар торкає струни ніжніш і ніжніш. Тонші й тонші **звуки** тихо **злітають** з його пальців (Ю.Яновський).

Для передачі звучання, що видає людина, у метафорах можуть вживатися як бестіальні, так і предметні ономатописи. На думку Шамоти А. М. , „далеко не всі звуки живої природи знаходять своє оформлення в дієслові взагалі, і не всі дієслова можуть вживатися переносно на означення людини. Цьому процесу підлягають дієслова, якими змальовуються звуки відомих, знайомих і навіть істотних для життя людини (за даних умов, для даного народу) тварин... Характеризуюча роль цього типу перенесення значення дієслова очевидна: вони в контексті несуть значне емоційне навантаження, допомагають виявити негативну оцінку персонажа, про якого йде мова.” (6, с.221). Найчастіше обидві групи ономатописів негативно, а інколи позитивно оцінюють мовлення людини, отже трансформуються у дієслова мовлення: „Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібно,– **шипіла Маланка** ... (М.Коцюбинський). Ця метафора побудована на асоціації мова людини – шипіння змії . Конотативними ознаками лексеми змія є „злість”, „підступність”, „прихованість намірів”, тому дієслово шипіти вказує на такі ознаки мовлення, як незадоволення , приглушена злість; крім того воно характеризує звуковий бік мовлення – незначний ступінь гучності. Речення може поширюватися обставиною способу дії або причини, яка конкретизує значення дієслова-предиката: „От і маєш, Андрію, гуральню! – **шипіла Маланка, зганяючи злість** (М.Коцюбинський); **Уста**, що солодко співали й вимовляли Солодкі речі або тихі жалі, Тепера **шиплять від лютості**, і голос Спотворився, неначе свист гадючий (Л.Українка). Мовлення може оцінюватися позитивно чи негативно залежно від ставлення до суб’єкта мовлення. Бестіальний ономапис цвірінкати, характеризуючи дитяче мовлення, дає йому меліоративну оцінку: **Дитинча**, човгаючи чоботями по кризі, **цвірінчало** збоку, а Домка в той час перебирала одну за одною думки... (П.Панч). Цей же ономапис набуває негативного відтінку, оцінюючи мовлення дорослих : Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? – **цвіркнула Івга** (П.Мирний).

Предметні та бестіальні ономатописи, трансформуючись у дієслова мовлення, можуть до того ж виражати швидкий темп мовлення (торохтіти, цокотіти, стрекотати, сокорити): **Таня** ще **торохтіла** про структури, ланки, інстанції, але я нічого не чула, бо нашо воно мені! (П.Загребельний); А **Люба** вже **стрекоче**: „Михайлику, а дядько Микола і твій тато вже повернулися додому!” (М.Стельмах); висоту звучання (пишати, гудіти басом) : Ото я тим згризлася! – **пишала (вона)**, кидаючись на всі боки (О.Кобилянська); Все ждеш? – **гудів** тоді **басом Олекса** (О.Гончар); ступінь гучності – пор.: Хто ти така? – **ревнув на все горло Забіяка** на Горпину (П.Мирний); Майже **нечутно** зривалася, **шелестіла пісня** на устах Безсмертного, як нечутно падали з воза на дорогу краплини його життя (М.Стельмах); неприємне звучання: Воно правда, що **пани** товстобрюхі за людей нас не мають, як леви, **рикають** на мужика (М.Коцюбинський) – актуалізуються семи „грубо”, „зверхньо”; психічні переживання суб’єкта тощо: Чого пристали, дурні? – **деренькотів він** зляканим голосом (Григорій Тютюнник).

Отже, похідне переносне значення слова мотивується прямим на основі спільної, найбільш істотної, з точки зору автора, ознаки .

Предметні ономатописи, як зауважує Карпіловська Є. А., „виявляють і своєрідні переносні значення, такі як характеристика умов існування людини (скрипіти – 3.перен., розм. Жити, існувати (звичайно з труднощами, абияк), надмірність у виконанні людиною якої-небудь дії (пихтіти – 2.перен., розм.. Виконувати яку-небудь дію, докладаючи надмірні зусилля; тріскати – 5.вульг. Їсти або пити (звичайно жадібно чи багато) [4,49].

Перенесення може відбуватися і з неживого предмета на неживий, але така метафоризація малопродуктивна: Великий Віз скочувався далеко вниз, **зорі** чітко **хрустіли** на сталевому небозводі (Улас Самчук); Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухалися чуйно, як **дзвеніло** на небі **золото зір** (М.Коцюбинський); А в цей час навколо мене **тріскається** і, наче крига, розповзається мій добрий **сон** (М. Стельмах). І **зірка** **ценькає** об дах (Р.Скиба).

Як відомо, основою семантичної цілісності метафори є її двоплановість, тобто взаємодія прямого і переносного значень. Зв’язок переносного значення з прямим може реалізовуватися різними граматичними засобами. Так, вживання бестіального ономатописа гелгати для характеристики людини супроводжується

введенням звуконаслідування, характерного для птахів: „ **Ге-ге-ге**, – ніяково **гелгас Безбородько** (М.Стельмах). Досить часто метафоризований онома топ має при собі порівняльний зворот, який актуалізує первинне значення: „ **Скрегнув** розлючений голос, **як залізо об камінь**, і раптом зірвався (М. Коцюбинський). Зірка **стогне**, **мов дитина хвора** (Д.Павличко). Дієслово, неперехідне у прямому значенні, метафоризуючись, може ставати перехідним: ...почервонів, як рак, встав, **почав ревіти на мене**, наче павіан, показуючи пальцем двері (В.Гренджа-Донський). На первинне значення ономатопа може вказувати обставина, виражена орудним відмінком іменника: Отак до надвечір'я **жебонів і жебонів струмком** дівочий **голос** і потроху розливав мою печаль (М. Стельмах).

Отже, у результаті дослідження особливостей функціонування онома топів було з'ясовано, що:

- у межах ЛСГ онома топів активно здійснюються процеси метафоризації;
- семантичний обсяг онома топів може розширюватися завдяки формуванню переносних значень;
- у процесі утворення метафоричної номінації відбуваються семантичні зміщення, зумовлені комунікативною метою, при цьому актуалізуються то ядерні, то периферійні семи ономатопа;
- метафоризовані значення сприяють розвитку категорії перехідності в онома топах;
- у переносному значенні онома топи мають практично необмежені сполучувальні можливості;
- метафоризовані онома топи перетинаються з іншими семантичними полями: дієсловами мовлення, психічного стану, руху, фізичної дії тощо. При цьому вони повністю або частково втрачають архісеми звучання. Такі онома топи знаходяться на периферії лексико-семантичного поля звучання.

Джерела та література

1. Ганжа Р.С. Изучение глагольной семантики // Рус. яз. в школе. – 1970. – №4. – С. 33–39.
2. Пустовіт Л.О. Словник української поезії II пол. XX ст. (семантико- функціональний аспект): Дис. ... доктора філол. наук 10.02.01. – К.,1993.
3. Словник української мови: В 11-и т. – Т.9. – К.: Наук. думка, 1978.
4. Українське мовознавство. –1985. – Вип.13. – С. 49.
5. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука,1986. – 240 с.
6. Шамота А.М. Переносне значення слова: Дис. ... канд. філол. наук 10.02.01. – К.,1971.

Ганиева Э. ИЗ ИСТОРИИ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Постановка проблемы. После многолетнего перерыва крымскотатарский язык переживает один из наиболее бурных периодов в своем развитии. Ведется исследовательская работа по разным направлениям крымскотатарской филологии. Несмотря на это, еще многие проблемы, связанные с изучением языка, остаются неисследованными. Одной из них является изучение, разработка и систематизация лингвистической терминологии. Без качественной, научно обоснованной терминологии невозможно написание монографий, учебников и методических пособий. Как подчеркивает проф. А.М. Эмирова, «лингвистическая терминология – обязательный концептуально-языковой инструмент, способствующий адекватному описанию всех уровней языковой системы и оптимизации процессов изучения и преподавания языка» [8, с. 75].

Лингвистическая терминология крымскотатарского языка, как и любого другого языка, является открытой системой, непрерывно пополняющейся новообразованиями. Это объясняется возникновением новых направлений в лингвистике, новых методов лингвистических исследований, что предполагает необходимость изучения состояния терминологической системы с новых позиций – как в синхронии, так и в диахроническом плане.

Охарактеризовать современное состояние и выявить перспективы развития лингвистической терминологии крымскотатарского языка невозможно без оценки того, какой вклад внесли языковеды прошлого в развитие данной проблемы и какое значение их концепции имели для своего времени. Этим объясняется необходимость исторического экскурса – определение и изучение истоков лингвистической терминологии, основных этапов развития терминосистемы, характера языковой политики в тот или иной период.

Целью данной статьи является описание основных периодов развития крымскотатарской лингвистической терминологии до 40-х годов прошлого столетия, а также определение значения терминологических дискуссий 20 – 40 гг. для развития крымскотатарской терминологии.

На протяжении нескольких веков (до начала XX века) в тюркских, в том числе и крымскотатарском, языках в основном использовалась заимствованная арабская, а затем разработанная на ее основе османская (турецкая) терминология. Научное наследие этого довольно большого периода в развитии тюркологической лингвистической мысли практически не изучено. Однако некоторые современные исследования позволяют говорить о том, что крымскотатарская научная терминология имеет давние традиции. Представляется, что в настоящий момент базой для исследования соответствующей проблемы могут служить такие общетюркские памятники, как известный лингвистический труд Махмуда Кашгарского «Дивану Лугъати-т тюрк» («Собрание тюркских наречий») (годы написания – 1072-1083), старейший памятник крымскотатарского языка XIII века «Кодекс Куманикус», а также арабско-кыпчакские памятники мамлюкского Египта XIII-XV веков, в том числе и целый ряд словарей.

Заслуживают особого внимания лингвистические труды крымских ученых периода Крымского ханства. Подтверждением тому может служить научный труд известного крымского ученого XVII века Эбуль-Бека Мухибуддин Эйюба Кефеви (1619–1684 гг.) «Эль-Куллият» («Собрание») [9, с.298], являющийся словарем терминов, которые использовались в мусульманских религиозных науках (хадисоведении, юриспруденции (фикх), богословии (калам), экзегетике (комментарии Корана), а также философии, логике